

DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

*Dos. Mübariz Qurbanlı,
Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri,
chairman@scwra.gov.az*

XÜLASƏ

Dünyada baş verən hadisələrin gedişatı göstərir ki, XX əsrlə müqayisədə XXI əsrdə din aparıcı faktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu gün dövlətlərin dini qurumlarla qarşılıqlı əlaqələrinin forma və üsullarından çox şey asılıdır: dövlətin daxilində və bütün dünyada təhlükəsizliyin təmin olunması, dini zəmində münaqişələrin həlli, insanların dini mənsubiyyətlərinə görə təqiblərə məruz qalmaması, yaxud vicdan azadlığına əməl edilməsi və s.

Məqalə müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində din sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinə, qarşılıqlı dövlət-din münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, müasir elmi ədəbiyyatda dövlət-din münasibətlərinin formaları barədə intensiv müzakirələr aparılır. Bu sahənin tədqiqatçıları dövlət-din münasibətlərinin təsnifatını verərkən, adətən, liberal-demokratik ənənədən çıxış edərək, daha çox, dövlətin dinə münasibətini əsas götürürlər. Müəllifin fikrincə, bu cür təsnifləndirmədə dinin dövlətdə hakim xarakter daşdığı forma ilə dövlətin dinə düşmən olduğu cəmiyyətlər arasında müxtəlif variantlar öz əksini tapır. Məqalədə bildirilir ki, bu zaman dinin dövlət sistemindəki yeri həmin dövlətin konstitusiyaya quruluşu ilə müəyyən olunur. Lakin dövlət-din münasibətləri modelləri tipologiyasında konstitusiyaya quruluşu və siyasi rejimin tipi ilə yanaşı, onun keçdiyi tarixi yol, həmçinin əhalinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din mühüm rol oynayır. Bu baxımdan teokratik, rəsmi dini olan, sekulyar və ateist dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsindən danışılan məqalədə Azərbaycanın da yürütdüyü dövlət-din siyasətinə yer verilmişdir. Xüsusilə, ölkəmizin keçdiyi tarixi inkişaf yolundan və bu istiqamətdə əldə etdiyi uğurlardan bəhs olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, dövlət-din münasibətləri, sekulyarlaşma, dini qurumlar, dini tolerantlıq, multikulturalizm, dinə dövlət qayğısı.*

Giriş

Hər bir mədəni-tarixi dövr dövlət-din münasibətlərinin inkişafına özünə-məxsus təsir göstərir. Bu da dəyişən dünyanın iqtisadi, sosial və siyasi amilləri ilə bağlıdır. Dünyada baş verən hadisələrin gedişatı göstərir ki, XX əsrlə müqayisədə XXI əsrdə din aparıcı faktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu gün

dövlətlərin dini qurumlarla qarşılıqlı əlaqələrinin forma və üsullarından çox şey asılıdır: dövlətin daxilində və bütün dünyada təhlükəsizliyin təmin olunması, dini zəmində münaqişələrin həlli, insanların dini mənsubiyyətlərinə görə təqiblərə məruz qalmasına yol verilməməsi, vicdan azadlığına əməl edilməsi və s.

Dövlətlə dini qurumlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcud vəziyyətinə və müasir klassifikasiyasına toxunmadan öncə “qarşılıqlı dövlət-din münasibətləri” ifadəsi ilə əsasən nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq məqsədə uyğun olardı. Rusiyalı dinşünas, dövlət-din münasibətləri sahəsində tanınmış tədqiqatçı Mixail Şaxov bunu “bir tərəfdən, dövlət institutlarının, digər tərəfdən, konfessiyaların institusional qurumlarının (dini birliklər, dini mərkəz və idarələr, konfessional təşkilatlar və s.) tarixən formalaşan və dəyişən qarşılıqlı əlaqə və münasibəti” kimi verir. O bildirir ki, bu münasibətlərin əsasında cəmiyyət həyatında dinin və dini birliklərin yeri, funksiyası, bu münasibətlərin bütün subyektlərinin fəaliyyət və səlahiyyət dairəsi barədə qanunla təsbit olunmuş təsəvvürlər dayanır (Шaxов 2003, 9).

Dövlət-din münasibətlərinin formaları barədə müasir elmi ədəbiyyatda intensiv müzakirələr mövcuddur. Bu sahədə tədqiqat aparan alimlər dövlət-din münasibətlərinin təsnifatını verərkən, adətən, liberal-demokratik ənənədən çıxış edərək daha çox dövlətin dinə münasibətini əsas götürürlər. Bu cür təsnifləndirmədə dinin dövlətdə hakim xarakter daşdığı forma ilə dövlətin dinə düşmənin olduğu cəmiyyətlər arasında müxtəlif variantlar öz əksini tapır. Bu zaman dinin dövlət sistemindəki yeri həmin dövlətin konstitusiya quruluşu ilə müəyyən edilir. Lakin dövlət-din münasibətləri modelləri tipologiyasında konstitusiya quruluşu və siyasi rejimin tipi ilə yanaşı, onun keçdiyi tarixi yol, həmçinin əhalinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din də mühüm rol oynayır (Məmmədli 2017, 22).

Dövlət-din münasibətlərinin tipinə əsasən, dövlətlərin klassifikasiyası

Hazırda dövlət-din münasibətlərinin formaları ilə bağlı müxtəlif klassifikasiyalar mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılanlarından biri bu şəkildədir: teokratik dövlət; rəsmi dini olan dövlət; sekulyar dövlət; ateist dövlət.

Teokratik dövlət növü orta əsrlərdə inkişaf etmişdi. Dünyadakı sekulyarlaşma prosesinə əsasən deyə bilərik ki, bu gün çox az dövlət teokratikdir. Teokratik dövlətin iki növü vardır: teokratik monarxiya (Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı) və teokratik respublika (məsələn: İran İslam Respublikası) (Арбузкин 2005, 591). Teokratik dövlətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ən yüksək vəzifəli şəxs dünyəvi və dini hakimiyyət funksiyalarını özündə birləşdirir, bütün hüquqi sistem dini prinsiplərə əsaslanır və dövlət dini məqsədləri həyata keçirmək üçün yaradılır; məsələn: Vatikan şəhər-dövlətinin başında həm Roma Katolik Kilsəsinin rəhbəri, həm də Vatikan monarxi sayılan

Roma Papası dayanır. Vatikandakı qanunların əsas qaynağı Kanonik Hüquq Kodeksi (Codex Juris Canonici) və apostol hökmləridir (Арбузкин 2005, 594). Bu tip dövlətin əsas funksiyası ruhani hakimiyyətə dövlət dəstəyi göstərməkdir (Арбузкин 2005, 29).

Daha bir teokratik dövlət Səudiyyə Ərəbistanı hesab olunur. Bu dövlətdə konstitusiyaya yoxdur, bütün hüquq sistemi şəriətə əsaslanır. Vətəndaşlar yalnız İslam dininə etiqad etməlidirlər. 1992-ci ildə qəbul olunmuş hakimiyyətin əsaslarını təsbit edən qanuna əsasən, ölkəni özündə dövlət başçısı və ruhani liderin funksiyalarını birləşdirən kral idarə edir.

Teokratik respublika idarəçiliyinin nümunəsi sayılan İran İslam Respublikasının 1979-cu ildə qəbul edilmiş konstitusiyası da dövlətin dini xarakterini açıq şəkildə ifadə edir: “İslam qanunlarına əsaslanan İran İslam Respublikasının Konstitusiyası İran cəmiyyətinin mədəni, sosial, siyasi və iqtisadi təsisatlarını əks etdirir...” (Конституция Исламской Республики Иран 1979. 2) Bu ölkədə əsas dövlət vəzifələrinə namizədləri Ayətullahlar Şurası təsdiq edir. Ayətullah dövlətin ali rəhbəri sayılır və Prezidentlə müqayisədə daha geniş hakimiyyətə sahibdir (Həsənov, Vəliyev 2013, 726).

Bəzən teokratiya elementləri Avropanın bir çox ölkəsində özünü göstərsə də, onlar teokratik model sayılmır. Rəsmi dini olan bu cür ölkələrdə din sadəcə simvolik mahiyyət daşıyır və dövlət həm ictimai, həm də siyasi müstəvidə tamamilə sekulyar siyasət həyata keçirir. Belə dövlətlərə misal kimi, İngiltərə, Yunanıstan, Danimarka, İslandiya, Norveç, Finlandiya, Şotlandiyanı göstərə bilərik (onlarda rəsmi din ya katoliklik, ya da protestantlığın qollarından biridir). Rəsmi din Əlcəzair, Bəhreyn, Misir, İraq, Mavritaniya, Küveyt, Malayziya kimi Asiya və Afrika ölkələrində də mövcuddur.

Bu ölkələrdə din, demək olar ki, tamamilə dövlətdən asılıdır, bununla belə, tez-tez müstəqilliyə can atdığı müşahidə olunur. Dövlət kilsəyə, onun strukturu və idarəçiliyinə, həmçinin dini təhsilə nəzarət edir və onu maliyyələşdirir. Dini icma dövlət aparatının bir hissəsini təşkil edir.

İngiltərədə rəsmi din protestantlığın qollarından biri olan Anqlıkan Kilsəsidir. Kilsənin başında İngiltərə Kraliçası dayanır. “Böyük Britaniyada Kral ailəsinin başçısı dövlət Kilsəsinin rəsmi rəhbəri sayılır (Anqlıkan Kilsəsində Kenterberi arxiyepiskopu kilsə iyerarxiyasına başçılıq etmir, sadəcə, monarxın kilsə işləri üzrə müavini vəzifəsini icra edir). Bütün arxiyepiskop və yepiskoplar Baş nazirin tövsiyəsi ilə Kraliça tərəfindən vəzifəyə təyin olunur. Yalnız Anqlıkan Kilsəsi milli əhəmiyyətli tədbirlərin təşkilatçısı kimi çıxış etmək hüququna malikdir və yalnız Anqlıkan Kilsəsinin parlamentdə öz yeri var” (Религиоведение: энциклопедический словарь 2006, 125). Buna baxmayaraq, bu gün Anqlıkan Kilsəsi öz nüfuzunu itirməkdədir. Getdikcə daha

çox insan başqa dinlərə etiqad etməyə başlayır. Bu gün İngiltərədə katoliklərin sayı artmaqdadır, həmçinin miqrasiya prosesləri nəticəsində İslam və digər dinlərə etiqad edənlərin sayında da artım müşahidə olunur (Кампер 1999, 31). 2011-ci ildə əhalinin siyahıya alınmasına görə, Birləşmiş Krallıqda 2,7 milyon müsəlmanın yaşadığı məlum olmuşdur. Bu da əhalinin 4,8 faizini təşkil edir.

Rəsmi dini olan ölkələrə daha bir nümunə Yunanıstan Respublikasıdır. 1975-ci ildə qəbul olunmuş Yunanıstan Konstitusiyasının 3-cü maddəsində göstərilir ki, ölkədə hakim din Şərqi Ortodoks Kilsəsinin dinidir (Арбузкин 2005, 559). “Dövlət kilsəyə nəzarət edir və ona müəyyən dövlət qurumlarına aid olan səlahiyyət və hüquqlar verir. Dövlət qanunu statusuna malik olan Ellada Kilsəsinin Nizamnaməsi kilsə, yepiskopluqlar, prixdolar, monastırlar və digər kilsə müəssisələrinin korporativ subyektlərlə bağlı mülki hüquqlarını tanıyır” (Понкин 2003, 107).

Son rəsmi statistikaya görə, Yunanıstan sakinlərinin 97%-i Ortodoks Kilsəsinə mənsubdur. “İlahi qanun” məcburi fənn olaraq Yunanıstanın ümumtəhsil məktəb proqramına salınmışdır, universitetlərdə ilahiyyat fakültəsi fəaliyyət göstərir. Təhsil sahəsi ilə yanaşı, kilsə həm də aktiv ictimai fəaliyyətlə məşğul olur (Ракитянская-Балытникова).

Beləliklə, hər hansı dini birlik dövlət statusuna malikdirsə, bir tərəfdən, bu ona müəyyən imtiyazlar, vergi güzəştləri verir, digər tərəfdən, o, dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır; məsələn: sovet hakimiyyəti illərində Pravoslav Kilsəsinin dövlət statusuna malik olması onun təqib olunma səbəblərindən biri idi. Patriarx II Aleksii bu barədə deyirdi: “Dövlət Kilsəsinin mövqeyi bizə çox əzab-əziyyət gətirdi. Kilsə dövlətdən ayrı olmalıdır. O, ölkədə baş verən hadisələri mənəviyyat və əxlaq mövqeyindən qiymətləndirmək hüququna malik olmalıdır. Dövlət statusuna malik olduqda bunu edə bilməz” (Никитин 2009, 179).

Bu gün dünyanın əksər ölkələri dinin dövlətdən ayrı olduğu dünyəvilik prinsipinə əsaslanır. Dini qurumların dövlətdən ayrılmasını nəzərdə tutan dövlət-din münasibətlərinin bu tipi fərqlərin və toplumların dini azadlığını təminat altına alır, o cümlədən dövlət həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinin roluna əhəmiyyət verir.

Sekulyar dövlətin, adətən, iki əsas modeli fərqləndirilir: separativ (dövlət dini qurumlarla əməkdaşlıqdan qaçır) və kooperativ (dövlət müəyyən sahələrdə dini qurumlarla əməkdaşlıq edir). Kooperativ modelin özünü də iki sinifdə təsnifləndirə bilərik: dövlətin digərləri üzərində prioritetə sahib olan bir konfessiya ilə əməkdaşlığı (məsələn: İtaliya Respublikası) və dövlətin bir neçə konfessiya ilə əməkdaşlığı (Rusiya Federasiyası).

Özünü sekulyar elan edən ilk dövlətlərdən biri Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bu dövlət elə bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir ki, onda heç vaxt hansısa rəsmi bir din olmamışdır. ABŞ Konstitusiyasına ilk düzəliş hər bir amerikalının

hansısa dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək hüququna təminat verir (Мишин 2004, 403-405).

Sekulyar dövlətin separativ modeli hakim olan Birləşmiş Ştatlarda dövlətlə dini birliklər arasındakı qarşılıqlı əlaqə minimuma endirilmiş və ölkədə dini qurumlara geniş muxtariyyət verilmişdir. Amerikada daha çox protestantlığın yayılmasına baxmayaraq, yüzlərlə digər dinə sitayiş edənlər də kifayət qədərdir. Nəticədə, amerikalılar öz dini kökləri ilə əlaqələrini itirmişlər. Adətən, onlar etiqad üçün daha az şey tələb edən və özlərinə rahat olan dini seçirlər.

Dünyəvi dövlətlərin inkişafına Avropada XVIII əsrin sonunda başlayan və XIX əsrdə sistemli şəkildə davam edən sekulyarlaşma prosesi təsir etmişdir. Məhz Avropada dövlət və kilsə arasında funksiyaların bölüşdürülməsi baş vermişdir. Fransa Respublikası Kilsənin dövlətdən ayrılmasına və vicdan azadlığının Avropa ölkələrinin konstitusiyalarında insanın fundamental azadlıqlarından biri kimi təyin edilməsinə böyük təsir göstərmişdir. ABŞ-da olduğu kimi, burada da sekulyar dövlətin separativ modeli hakimdir. Lakin buradakı dünyəvilik öz sərtliyi ilə seçilir və onun mahiyyətində dövlət üzərində dini və klerikal nüfuzun maksimum məhdudlaşdırılması dayanır. Fransada 1905-ci ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən, dövlət heç bir dini rəsmi din kimi tanımır, bununla da dinlə əlaqəli heç bir şeyin (məktəblərdə dini dərslər, dinlərin və din xadimlərinin maliyyələşdirilməsi və s.) dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə yol vermir. Fərdin dini inanclarına hörmət prinsipi konstitusiyada təsbit olunsada, dinin ictimai görüntüsü əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır. 2004-cü ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən isə, Fransanın təhsil müəssisələrində dini simvollar (o cümlədən geyim –hicab, David ulduzu, xaç və s.) qadağan edilmişdir. Ümumilikdə, sərt sekulyar siyasət həyata keçirməsinə baxmayaraq, Fransada istisna halları da mövcuddur. Fransa, məsələn, ABŞ qədər dini birləşmə azadlığına qarşı həssas deyil. Fransada dövlət komissiyası tərəfindən dini sektərlərlə bağlı hazırlanmış hesabatda 173 sekta, o cümlədən Sayentologiya Kilsəsi və Yehovanın Şahidləri potensial təhlükəli sektərlər hesab edilmişdir. Dövlət təhsil müəssisələrinin, təxminən, yarısında katolik kapellanlar fəaliyyət göstərir. Kapellanlar, eyni zamanda, həbsxanalarda, xəstəxanalarda, orduda da mövcuddur; məsələn: bu gün Fransanın 200 həbsxanasında, təxminən, 700 katolik, 242 müsəlman kapellan fəaliyyət göstərir ki, onlar da dövlətdən əməkhaqqı alır (Məmmədli 2017, 25-26).

Bir vaxtlar sosialist təcrübəsi yaşayan Polşa, Bolqarıstan, Sloveniya, Xorvatiya, Slovakiya, Çexiya, həmçinin Albaniya və Macarıstan kimi ölkələrdə dövlət-din münasibətləri xüsusi diqqətəlayiqdir. XX əsrin 80-90-cı illərinin kəsişməsində bütün bu dövlətlər öz siyasi sistemlərində və ideoloji platformalarında köklü dəyişikliklər etməyə başladılar (Конституционное (государ-

ственное) право зарубежных стран: учебник 2000, 29). Demokratik dəyişikliklər bu dövlətlərdə yeni konstitusiyaların, bəzilərinə, hətta dini qurumlarla əlaqələri tənzimləyən xüsusi qanunların qəbulu ilə nəticələndi. Avropanın post-sosialist ölkələrinin hazırkı konstitusiyasında və vicdan azadlığına dair qanunvericiliyində dini inanc məsələsi fərqli şəkillərdə təqdim olunmuşdur. İlk növbədə, o, özündə bu və ya digər ölkədə tarixən formalaşan ənənələri, ictimai rəyin gücünü, mono və ya çoxkonfessiyalı quruluşu, həmin dövrdə dövlət-din münasibətlərinə təsirsiz ötürməyən sosial və siyasi dəyişiklikləri əks etdirir (Обсиенко 2000, № 2 (23), 53). Bu ölkələrin əksəriyyətində sekulyar dövlətin kooperativ modelinə üstünlük verilir.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin əksəriyyəti – Ukrayna, Belarusiya, Gürcüstan, Azərbaycan və digər ölkələr öz konstitusiyalarında və qanunvericiliklərində sekulyar dövləti təsbit etdilər. Həmin ölkələrdə dövlətlə dini qurumlar arasındakı münasibətlər dövlətin tarixi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən konfessiyaların seçilməsi əsasında qurulmuşdur.

Vicdan azadlığının həyata keçirilməsi baxımından, bu gün dünyada dünyəvi model ən uyğunu hesab olunur. Bu zaman heç bir dini qurum cəmiyyətdən təcrid edilmir və insanlar öz inanclarına görə təqiblərə məruz qalmırlar. Sekulyar dövlətin kooperativ modeli olan ölkələrdə qarşılıqlı əlaqə daha əhəmiyyətli konfessiyalar ilə, yaxud xüsusi şəraitdə bir konfessiya ilə qurulur. Separativ modelin hakim olduğu dövlətlərdə isə dövlətlə dini qurumlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcud deyildir. Din hər bir vətəndaşın şəxsi işidir.

XX əsrdə bir çox ölkədə ateizm ideologiyası üstünlük təşkil etsə də, ilk dəfə özünü rəsmi olaraq ateist dövlət elan edən Albaniya olmuşdur. Bu statusu 1973-cü ildə öz Konstitusiyasında təsbit edən Albaniya hazırda sekulyar dövlətdir. Əslində, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropa ölkələrinə təsirini artıran Sovet İttifaqı da bu statusa malik idi. Hazırda Şimali Koreya faktiki olaraq, ateist dövlətdir. Hüquqi baxımdan ölkə Konstitusiyasında vicdan azadlığının təmin edildiyi qeyd olunsa da, burada dini birliklər xüsusi dövlət orqanlarının – federasiyaların nəzarəti altındadır, dindarlar öz inanclarını gizlətməyə məcburdurlar. Xüsusilə xristian konfessiyaları təqiblərə məruz qalır, çünki hesab olunur ki, Qərb ölkələri bu konfessiyalar vasitəsi ilə ölkə sakinlərinə təsir göstərirlər.

İstənilən ölkədə vicdan azadlığı, nəinki hər hansı bir dinə sitayiş imkanı tanıyır, həmçinin də heç bir dinə sitayiş etməmək hüququ verir və bu, qanunla qorunmalıdır. Ancaq ateizm dövlət ideologiyasının bir hissəsinə çevrildikdə bu, mənfi hallarla nəticələnir: vicdan azadlığı ortadan qalxır, dini konfessiyalar təqiblərə məruz qalır, dindarlar istədikləri dinə sitayiş edə bilmirlər və s. Mənəvi azadlığın olmaması insan şəxsiyyətinin yoxsulluğuna, dövlətə tam itaət

etməsinə gətirib çıxarır; belə bir cəmiyyətdə insan öz yaradıcı və mənəvi ehtiyaclarını həyata keçirmək qabiliyyətindən də məhrum qalır.

Dövlət-din münasibətlərinin Azərbaycan modeli

Bu gün Azərbaycan Respublikasında din sahəsində aparılan siyasət dövlət-din münasibətlərinin yuxarıda sadaladığımız növləri arasında sekulyar dövlətin kooperativ modelinə uyğun gəlir. Azərbaycanın dünyəvi dövlət olduğu Konstitusiyaya ilə təsbit edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir... Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır” (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995, Maddə 18). Ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi olan Azərbaycan Respublikasında hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995, Maddə 48). Bununla belə, ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə qayğı göstərmək, onların problemlərini həll etmək Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hökumət davamlı olaraq bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən dini dəyərləri, dözümlülük ənənələrini qoruyur və dini durumu nəzarətdə saxlayır.

Bu gün Azərbaycan bütün dünyada dövlət-din, həmçinin dinlərarası münasibətlərin ideal göstəricilərinin olduğu ölkə kimi tanınır. Ölkə tolerant, multikultural mühitin formalaşması, radikal baxışlara ictimai qınağın və dövlət nəzarətinin olması baxımından mükəmməl nümunə təşkil edir. Multikultural və tolerant dəyərləri öz siyasətinin tərkib hissəsinə çevirmiş Azərbaycan dövləti dini etiqadından asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara öz inanclarını yaşamaq üçün lazımi şərait yaratmışdır və bu, hər sahədə hiss edilməkdədir. Dünyada dinlərarası və məzhəblərarası qarşıdurmaların baş verdiyi müasir dövrdə ölkəmizdə bu sahədə hansısa gərginliyin yaşanmamasının əsas səbəblərdən biri ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu düşünülmüş, müdrik, pragmatik və qətiyyətli siyasətdir. Ümummillî Lider “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun açılışı mərasimindəki nitqində bu məramla belə diqqət çəkmişdir: **“Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir”** (Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq 2014, 235-236).

Ulu Öndərin dövlət-din münasibətləri sahəsində yürütdüyü siyasətin uğurlu nəticəsidir ki, bu gün xalqın keçmişinə, milli-mənəvi dəyərlərinə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilir. Xalqımız öz milli, dini bayramlarını rahat şəkildə yaşamaq hüququ qazanmış, dağılmış ibadət ocaqları yenidən bərpa olunmuşdur, həmçinin milliyətindən, irqindən, dinindən asılı olmayaraq, vətəndaşların hüquq bərabərliyi təmin edilmişdir. Bütün bunlar demokratik dəyərlərin, tolerantlıq prinsiplərinin təcəssümü, o cümlədən Azərbaycanın davamlı inkişafının və daxili sabitliyin qarantıdır.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdıışından sonra milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibətdə, dövlətin din siyasətinin həyata keçirilməsində yeni mərhələ başlanmışdır. Vicdan və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmış, dini qurumların statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən, onların fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanun daha da təkmilləşdirilmiş, zamanın tələbindən irəli gələn dəyişikliklər edilmişdir. Dini etiqad azadlığının təmin olunması, bu sahədə vahid dövlət siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişafının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 nömrəli Fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Bu gün Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə vətəndaşların vicdan azadlığının təmin edilməsi, dini ənənələrin, dözümlülük və tolerantlıq münasibətlərinin qorunması, dini mühitdəki radikal elementlərin qarşısının alınması, dini qurumların dövlət qeydiyyatı məsələsinin təkmilləşdirilməsi və prosesin sürətləndirilməsi, dini təyinatlı ədəbiyyatın və materialların ekspertizasının aparılması və yayılmasına müvafiq nəzarətin həyata keçirilməsi, dini qurumların fəaliyyətinin milli dövlətçilik maraqlarına və cəmiyyətin sosial problemlərinin həllinə cəlb edilməsi, dini maarifçilik işinin düzgün metodlarla təşkili və gücləndirilməsi, dini sahədə qanunvericiliyin tətbiqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, Azərbaycanın dövlət-din münasibətləri modelinin beynəlxalq aləmdə təbliğ olunması və s. daxildir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi milli-mənəvi dəyərləri, ölkədəki tolerant və multikultural mühiti qorumaq, dini radikalizmin, ekstremizmin, ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq, dini gənclərə olduğu kimi aşılamaq istiqamətində dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə maarifləndirmə işi aparır. Bu sahədə işlər kütləvi informasiya vasitələri, media, televiziya, radio, çap məhsulları, müxtəlif konfranslar, seminarlar və digər tədbirlər vasitəsilə də həyata keçirilir. Maarifləndirmə işlərinə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və ölkədə qeydiyyatdan keçmiş dini icmalar cəlb olunurlar.

Azərbaycanın dünya ölkələri sırasında öz layiqli yerini tutması və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, xüsusilə tolerantlığın və multikultural ənənələrin inkişaf etdirilərək dünyaya çatdırılmasında ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı Prezident İlham Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Ölkə başçısının sərəncamlarına əsasən, ölkədəki bir çox tarixi-dini abidə bərpa olunmuş, yeni ibadət evləri tikilmişdir. Üstəlik, dövlətin bu istiqamətdəki siyasəti müsəlmanların üstünlük təşkil etdiyi ölkəmizdə təkcə İslam deyil, digər səmavi dinlərin də ibadətgahlarını əhatə edir; məsələn: 2003-cü ilin mart ayında Bakıda yəhudi sinaqoqu dindarların istifadəsinə verilmiş, 2008-ci ildə Prezident İlham Əliyev və Vatikanın Dövlət katibi Tarçizio Bertonenin də iştirakı ilə Müqəddəs Məryəm Ana katolik kilsəsinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur.

Dini qurumların əsas maliyyə mənbələrinin könüllü ianələr olmasına baxmayaraq, dövlət tərəfindən də onlara maliyyə dəstəyi göstərilir; məsələn: ölkədə mövcud dini konfessiyaların dəstəklənməsini və onların maddi durumunun daha da yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin Ehtiyat Fondundan 2016, 2017 və 2018-ci illərdə onlara maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. O cümlədən Prezident İlham Əliyevin 27 noyabr 2014-cü ildə imzaladığı Sərəncama əsasən, ölkədə dini maarifləndirmə və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği işini daha da gücləndirmək məqsədilə dini icmalara maliyyə yardımı göstərmək üçün Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə ayrılmış 2,5 milyon manat vəsait hesabına dini icmaların təqdim etdiyi layihələr maliyyələşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə dini etiqad sahəsində maarifləndirmə işinin aparılmasına, mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafına, dövlət-din münasibətləri sahəsində məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsinə, dini qurumların vətəndaşların dini etiqad azadlığının təmin olunması sahəsində fəaliyyətinə, habelə bu sahədə sosial layihələrin reallaşdırılmasına dövlət dəstəyini təmin etmək məqsədilə Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu yaradılmışdır. Fond, həmçinin dövlət hesabına din xadimlərinə maddi dəstək göstərir.

Bunun ardınca Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək üçün Prezident İlham Əliyev Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması barəsində 09 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncam imzalamışdır.

Tərəqqiyə, sabitliyə və həmrəyliyə xidmət edən bu siyasət təkcə ölkədaxili ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regionu və bütövlükdə İslam coğrafiyasını əhatə edir. Belə ki, 2016-cı ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan

Respublikasında “Multikulturalizm İli”, 2017-ci ilin isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan olunması çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Azərbaycanın zəngin təcrübəsinin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsi, o cümlədən müsəlman dünyasında baş verən toqquşmaların qarşısının alınması və müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyin yaradılması məqsədi daşıyırdı.

“...Biz nümunə və yol göstəririk ki, dövlət-din münasibətləri necə qurulmalıdır. Bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlərə görə Azərbaycan bir çox ölkələr üçün nümunə ola bilər. Azərbaycanda dövlət dini məsələlərə qarışmır, əksinə, çalışır ki, kömək göstərsin. Dövlət xətti ilə təmir edilmiş və tikilmiş tarixi məscidlərimiz, dini abidələrimiz, eyni zamanda, kilsələr, sinaqoqlar artıq bunun bariz sübutudur. Din də dövlət işinə, siyasi işlərə qarışmır. Hesab edirəm ki, bu da nümunəvi bir yanaşmadır. Bununla bərabər dövlət və din bir yerdədir. Çünki bizim amalımız birdir. Biz istəyirik ki, ölkəmiz daha da möhkəmlənsin, daha da güclənsin, Azərbaycan xalqı daha da yaxşı yaşasın və dinamik inkişafımız uzunmüddətli və dayanıqlı olsun. Ona görə din-dövlət münasibətlərinin sağlam zəmində formalaşması bizim böyük sərvətimizdir...” – dövlət başçısının bu sözləri bir daha Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin uğurlu inkişafını təsdiqləyir (İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib, 20 iyun 2017).

Azərbaycanın çiçəklənməsi, beynəlxalq miqyasda daha yüksək imiclə tanınması, xalqımızın milli-mənəvi irsinin qorunması və təbliğində Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri xüsusi vurğulanmalıdır. Onun rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu çoxşaxəli fəaliyyəti milli-mənəvi dəyərlərimizin yorulmaz təbliğatçısına və etibarlı müdafiəçisinə çevrilmişdir. Fond tərəfindən həyata keçirilən “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində bir çox dini, tarixi abidələrin yenidən qurulması və bərpa Azərbaycanın birinci xanımının milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi kimi dini ənənələrimizə mühüm töhfəsidir.

Fondun təşəbbüsü ilə Gəncədə Comərd Qəssab və Cavad xan türbəsi yüksək səviyyədə bərpa edilmişdir. Daşkəsən şəhər Cümə məscidi, Gəncə şəhər Şah Abbas və Həzrət Zeynəb məscidləri, Mərdəkan qəsəbəsi Pir Həsən ziyarətgahı və Heydər Cümə məscidi, Binə qəsəbəsində Möhsün Səlim və İmam Rza məscidləri, Buzovna qəsəbəsi Cümə məscidi, Şamaxı Cümə məscidi, Bakıda İmam Hüseyin məscidi əsaslı surətdə təmir olunmuşdur. Qəbələ şəhərində Heydər Əliyev Fondunun sifarişi ilə yeni məscid tikilmişdir.

Bununla yanaşı, cəmiyyətimizin tolerantlıq ənənəsini fəal təbliğ edən Fond digər dinlərə mənsub abidələrin də qorunmasına və bərpasına böyük diqqət

yetirmişdir. Belə ki, Fondun dəstəyi ilə Bakıdakı Pravoslav və Müqəddəs Məryəm kilsələrində təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Fərəhləndirici haldır ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər respublikanın hüduqlarını aşmışdır. Belə ki, Fondun Fransanın Luvr muzeyində İslam mədəniyyəti bölməsinin təşkilində, Strasburq və bu ölkənin digər regionlarındakı kilsələrin təmirində, eləcə də Romadakı katakombaların bərpasında, yəhudi uşaqlar üçün təhsil imkanlarının yaradılmasında yaxından iştirakı, Həştərxanda Müqəddəs Knyaz Vladimirin şərafinə abidənin ucaldılması da məhz ayrı-ayrı xalqların, konfessiyaların qarşılıqlı hörmət və dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Mehriban xanımın da bildirdiyi kimi, **“...hər bir insanın digər dinə hörməti öz dinindən başlayır və hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir”** (Parisdə “Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda konfrans, 08.09.2015).

Nəticə

Tarix boyu dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyət arasında mübarizə getmişdir. Tarix sübut edir ki, onlar əməkdaşlıq etdikdə böyük uğur qazanmışlar. Cəmiyyəti orqanizm kimi təsəvvür etsək, din onun ayrılmaz bir orqanını təşkil edir. O, cəmiyyət həyatına elə möhkəm iplərlə toxunmuşdur ki, onu ictimai həyatdan təcrid etmək qeyri-mümkündür. Milli-mənəvi dəyərlərin ayrılmaz hissəsi olan dini dəyərlər şəxsiyyətin daxilində dərinə kök salmışlar. Buna görə də böyük dövlətlər hədəf olaraq seçdikləri ölkələri yola gətirmək üçün din sahəsindəki həssaslıqdan istifadə edirlər. Odur ki, dövlət özünün, vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dini məsələyə daha həssas və ehtiyatla yanaşmalıdır. Üstəlik, dövlət nəzərə almalıdır ki, dini normalar həqiqətən ictimai əlaqələrin müəyyən sahələrini tənzimləmək üçün böyük potensiala malikdir. Bu ideyanın əsasını dini normaların insan davranışlarını doğru-yanlış, yaxşı-pis, icazə verilən-qadağan olunan, tövsiyə edilən-bəyənilməyən tipli kateqoriyalara bölməsidir.

Azərbaycan Dövləti də bütün bunları nəzərə alaraq, sekulyar dövlət olmasına baxmayaraq, öz dəstəyini dini sahədən əsirgəmir. Ölkədə gənclərə milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və onlar arasında ideoloji maarifləndirmənin həyata keçirilməsi, dini sahədə xarici ideoloji təsirlərin mənfi təzahürlərini nəzərə alaraq, sağlam mənbələr əsasında müntəzəm maarifləndirmə işinin aparılması və bu sahədə müvafiq koordinasiyanın həyata keçirilməsi, dini qurumların və bütövlükdə dindarların müasir demokratik vətəndaş cəmiyyətinin dəyərlərinə bağlılığının təmin edilməsi, onların cəmiyyətin quruculuq proseslərinə cəlb

edilməsi, milli-vətənpərvərlik hisslərinin aşılınması, inanlı kontingent daxilində milli dövlətçilik işinin gücləndirilməsi və s. dövlətin din siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / <http://www.e-qanun.az/framework/897> 11.04.2019

Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı: 2014.

Həsənov Ə., Vəliyev A. Dünya ölkələrinin müasir siyasi sistemləri. (2013). Bakı: “Zərdabi LTD”, 776 s.

İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib / <https://president.az/articles/24309> 11.04.2019

Məmmədli N. Dövlət, din, cəmiyyət: dövlət-din münasibətlərinin müqayisəli təhlili. Bakı: 2017.

Parisdə “Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda konfrans / <https://mehraban-aliyeva.az/speeches/node/845728> 11.04.2019

Арбузкин А.М. Конституционное право зарубежных стран. М.: 2005.

Билль о правах 1789 г. // Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Приложение. М.: 2004.

Кампер П. Религиозная свобода в Великобритании // Мировой опыт государственно-церковных отношений: учеб. пособие / под общ. ред. Н.А. Трофимчука: 2-е изд., доп. и перераб. М.: 1999.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник / рук. авт. колл. Б.А. Старшун. М.: 2000.

Конституция Исламской Республики Иран / http://www.cis-emo.net/sites/default/files/imagesimce/constitution_of_iran.pdf 11.04.2019

Никитин В. Святейший Патриарх Алексей II. Жизнь и деяния во славу Божию. М.: 2009.

Овсиенко Ф.Г. Взаимоотношения государства и Церкви в странах Восточной Европы // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом: Информационно-аналитический бюллетень / сост. Ю. П. Зуев. М.: 2000, № 2 (23).

Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования. М.: 2003.

Ракитянская-Балытникова О. Православие в Греции. Специально для проекта “Греция от Greek.ru” 2012 / <https://www.greek.ru/all/orthodoxy/> 11.04.19

Религиоведение: энциклопедический словарь. М.: 2006. Шахов М.О. Вероисповедная политика Российского государства: Учебное пособие. М.: Изд-во РАГС, 2003.

доц. Мубариз Гурбанлы

ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ

РЕЗЮМЕ

Происходящие в мире события показывают, что по сравнению с XX веком, в XXI веке религия стала одним из ведущих факторов. Сегодня многое зависит от форм и методов взаимодействия государств с религиозными организациями: обеспечение безопасности внутри страны и во всем мире, разрешение конфликтов на религиозной почве, отсутствие притеснения людей по признаку их религиозной принадлежности или соблюдение свободы совести и др.

Статья посвящена государственной политике в области религии, проводимой в разных странах мира, и государственно-религиозным отношениям в современном мире. Автор отмечает, что в современной научной литературе ведутся интенсивные обсуждения о формах государственно-религиозных отношений. При классификации государственно-религиозных отношений исследователями этой области, как правило, выступая с позиции либерально-демократических традиций, в основном, за основу берутся отношение государства к религии. По мнению автора, в классификации такого рода находят отражения различные варианты между формой правления государства, в котором религия носит главенствующий характер и обществами, в которых государство враждебно относится к религии. В статье указывается, что в таких случаях роль религии в системе государства определяется конституционным строем этого государства. Но в типологии моделей государственно-религиозных отношений наравне с конституционным строем и типом политического режима, так же учитывается его исторический путь и религиозная принадлежность основной части населения. С этой точки зрения, в статье повествуется об опыте теократических, светских и атеистических государств, государств, имеющих официальную религию, в этой сфере, а также о проводимой Азербайджаном государственно-религиозной политике. В частности, упоминается исторический путь развития нашей страны и ее успехи в данном направлении.

Ключевые слова: *Азербайджан, государственно-религиозные отношения, секуляризация, религиозные организации, религиозная толерантность, мультикультурализм, забота государства о религии.*

Assoc. Prof. Mubariz Gurbanli

STATE-RELIGION RELATIONS AND AZERBAIJANI MODEL

ABSTRACT

The progress of global events showcase that religion has become one of the leading factors of the 21st century compared to the 20th century. Today, much depends on the forms and methods of interaction of states with religious organizations: ensuring security within the country and in the the world, resolving conflicts on religious grounds, not being persecuted for religious affiliation or respect for freedom of conscience, etc.

This article is devoted to the state policy in the field of religion in the modern world and state-religious relations. The author notes that in modern scientific literature intensive debates on the forms of state-religion relations are carried out. While researchers of this field classify state-religion relationships, they usually focus on state's attitude towards religion by referring to a liberal-democratic tradition. According to the author, this classification covers various options such as the form where religion is dominant in the state or societies in which prevails state's religious intolerance. The article states that the place of religion in the state system is determined by the constitutional structure of that state. However, in the typology of the model of state-religion relations, along with the constitutional structure, the type of political regime, its historical path, as well as the religious affiliation of the majority of population play an important role. From this point of view the article which deals with the experience of the theocratic, secular and atheistic states and states that have official religion, discusses the state-religion policy pursued by Azerbaijan, as well. In particular, the historical path of the development of our country and its success in this direction is mentioned in the article.

Keywords: *Azerbaijan, state-religion relations, secularism, religious communities, religious tolerance, multiculturalism, state support for religion*

Çapa tövsiyə etdi: i.f.d. C.V.Məmmədov